

**ДО 200-РІЧЧЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША**

УДК 811.161.2

DOI: <https://doi.org/10.17721/APULTP.2019.39.8-20>

**Шевченко Л.І.**

*orcid.org/0000-0001-6290-2307*

**РЕМІНІСЦЕНЦІЇ ЛІНГВІСТА ДО ТЕОРІЇ  
ІДЕНТИФІКАЦІЇ: ЕПІСТОЛЯРІЙ ПАНТЕЛЕЙМОНА  
КУЛІША. СТАТТЯ 2**

***Анотація.** Статтю присвячено аналізу складного процесу еволюції світогляду Пантелеймона Куліша – поліфонічної особистості, яка залишила в історії української культури спадщину літератора, видавця, перекладача. Творчість П. Куліша і його епістолярій досліджуються в категоріях теорії Е.Х. Еріксона, що стала інтелектуальною матрицею для розуміння процесів розвитку суб'єкта в певних психосоціальних умовах і обставинах. Твердиться, що теорія Е.Х. Еріксона створила інтелектуальну матрицю аналізу розвитку суб'єкта в системі психосоціальних умов і обставин. Розглянуто основний постулат автора, в якому аналізується співвідносність особистості з психосоціальною тотожністю. Розглянуто також етапи еволюції національної самосвідомості П. Куліша – від обстоювання слов'янофільських позицій у ранній юності до еволюційного розширення світоглядної концепції. Відповідно аналізується домінанта україноцентричності митця, збагачення його світогляду європейськими ідеями, ідеалами, культурними фактами і, як наслідок, – сформований світогляд із розумінням ідентифікаційної перспективи народу в європейській історії та культурі. У статті розглянуто критерії етноідентифікації П. Куліша: екзистенційний вибір, усвідомлення шляхів самореалізації, досягнення внутрішньої свободи, вирішення індивідуально-психологічних проблем приналежності до певної соціальної страти, реалізація потужних інтенцій особистості в національній мові. Аналітика статті побудована на епістолярії П. Куліша – репрезентативній формі авторської комунікації з провідними літераторами і громадськими діячами слов'янського світу середини XIX ст. Епістолярій дозволяє*

висвітлити панораму ідей і концепцій, що були актуалізовані інтелектуалами в контексті аналізу проблеми національної ідентичності.

**Ключові слова:** Пантелеймон Куліш, теорія ідентифікації, самоідентифікація, система психосоціальних умов і обставин, система цінностей, еволюція особистості, інтерпретації культури, україноцентрична перспектива, епістолярій П. Куліша.

**Інформація про автора:** Шевченко Лариса Іванівна – член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор; завідувач кафедри стилістики та мовної комунікації; Інститут філології; Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

**Електронна адреса:** [style\\_m\\_k@ukr.net](mailto:style_m_k@ukr.net)

**Larysa I. Shevchenko**

[orcid.org/0000-0001-6290-2307](https://orcid.org/0000-0001-6290-2307)

## **A LINGUIST'S REMINISCENCES TO IDENTIFICATION THEORY: EPISTOLARY OF PANTELEIMON KULISH. ARTICLE 2**

**Abstract.** *The article is devoted to the analysis of the complex process of evolution of Panteleimon Kulish's worldview. Panteleimon Kulish was a polyphonic personality who left in the history of the Ukrainian culture the heritage of a writer, publisher and translator. P. Kulish's epistolary and creative work are investigated in the categories of E. Erickson's theory, which has become an intellectual matrix for understanding the processes of a subject's development in certain psychosocial conditions and circumstances. In E. Erickson's theory of identification the article analyses the epistolary of Panteleimon Kulish – an outstanding Ukrainian culturologist, publisher, writer and translator. The author states that E. Erickson's theory created the intellectual matrix of a person's development analysis in the system of psychosocial conditions and circumstances. The scholar studies E. Erickson's main postulate, namely the correlation of a personality with psychosocial identity. The stages of evolution of P. Kulish's national self-consciousness (from assertion of slavophile positions in his youth to evolutionary extension of the author's worldview) are considered. Accordingly, the dominant of the artist's Ukrainian-centricity, enrichment of his worldview with European ideas,*

*ideals, cultural facts and, as a consequence, a formed outlook with understanding of the identification perspective of the nation in European history and culture are analyzed. The major problem in the analysis of P. Kulish's creative person is the problem of ethnic identification. The article explores the criteria of P. Kulish's ethnic identification: existential choice, ways of self-realization, achievement of internal freedom, solving individual-psychological problems of belonging to a certain social strata, realization of a person's powerful intentions in the national language. The analytics of the article is based on P. Kulish's epistolary that is a representative form of the author's communication with the leading writers and public figures of the Slavic world in the middle of the 19<sup>th</sup> century. The epistolary enables to build a panorama of ideas and concepts that have been developed by intellectuals in the context of analyzing the problem of national identity.*

**Key words:** *Panteleimon Kulish, theory of identification, self-identification, system of psychosocial conditions and circumstances, value system, evolution of personality, interpretations of culture, Ukrainian-centric perspective, P. Kulish's epistolary.*

**Information about the author:** *Shevchenko Larysa Ivanivna – corresponding member of NAS of Ukraine, doctor of philology, professor; head of the department of stylistics and language communication; Institute of philology; Taras Shevchenko National University of Kyiv.*

**E-mail:** *style\_m\_k@ukr.net*

**Шевченко Л.И.**

*orcid.org/0000-0001-6290-2307*

## **РЕМИНИСЦЕНЦИИ ЛИНГВИСТА К ТЕОРИИ ИДЕНТИФИКАЦИИ: ЭПИСТОЛЯРИЙ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛИША. СТАТЬЯ 2**

**Аннотация.** *Статья посвящена анализу сложного процесса эволюции мировоззрения Пантелеймона Кулиша – полифонической личности, оставившей в истории украинской культуры наследие литератора, издателя, переводчика. Творчество П. Кулиша и его эпистолярий исследуются в категориях теории Э.Х. Эриксона, ставшей интеллектуальной матрицей для понимания процессов развития субъекта в определенных психосоциальных условиях и обстоятельствах. Утверждается, что теория Э.Х. Эриксона создала*

.....

интеллектуальную матрицу в анализе развития субъекта, рассматриваемого в системе психосоциальных условий и обстоятельств. Проанализирован основной постулат автора, в котором исследуется соотносительность личности с психосоциальным тождеством. Рассмотрены этапы эволюции национального самосознания П. Кулиша – от отстаивания славянофильских позиций в ранней юности к эволюционному расширению мировоззренческой концепции. Анализируется доминанта украиноцентричности, обогащение его мировоззрения европейскими идеями, идеалами, культурными фактами и, как следствие, – сложившееся мировоззрение с пониманием идентификационной перспективы народа в европейской истории и культуре. В статье рассмотрены критерии этноидентификации П. Кулиша: экзистенциальный выбор, осознание путей самореализации, достижения внутренней свободы, решения индивидуально-психологических проблем принадлежности к определенной социальной страте, реализации мощных интенций личности в национальном языке. Аналитика статьи построена на эпистолярной П. Кулиша – репрезентативной форме авторской коммуникации с ведущими литераторами и общественными деятелями славянского мира середины XIX в. Эпистолярный позволяет рассмотреть панораму идей и концепций, которые были актуализированы интеллектуалами в контексте анализа проблемы национальной идентичности.

**Ключевые слова:** Пантелеймон Кулиш, теория идентификации, самоидентификация, система психосоциальных условий и обстоятельств, система ценностей, эволюция личности, интерпретации культуры, украиноцентричная перспектива, эпистолярный П. Кулиша.

**Информация об авторе:** Шевченко Лариса Ивановна – член-корреспондент НАН Украины, доктор филологических наук, профессор; заведующая кафедрой стилистики и языковой коммуникации; Институт филологии; Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко.

**Электронный адрес:** [style\\_m\\_k@ukr.net](mailto:style_m_k@ukr.net)

Історія модусів пізнання, як й історія інтерпретацій культури, нагадує часом лабіринт, де ниткою Аріадни слугує виструнченість теорій, можливо інколи наукова традиція, або інтелектуальна здатність до наближення асоціативних полів, що

формують аналогії та перетинання фактів. Кулішева доба в українській культурній свідомості – це час актуалізації тектонічних процесів самоусвідомлення народом власної ідентичності, прагнення збагнути і окреслити цю самість, цей код духовності, ці форми вираження.

Набагато пізніше і зовсім в іншій ситуації Ю. Габермас скаже: "Нівелювання жанрової відмінності між літературною критикою та літературою звільняє справу критики від прикрого примусу підкоряти себе псевдонауковим стандартам; водночас вона здійснює себе над наукою до рівня творчої активності" [1, с. 189]. Для П. Куліша проблема була в іншому, ніж у Ю. Габермаса, в його час логіки і послідовностей, коли йшлося не про нівелювання вже сформованих відмінностей між філософією та літературою, а про пошук спільного світоглядного знаменника для різних видів творчої діяльності в ім'я утвердження головного – національної ідентичності.

Зауважимо також, набагато пізніше, наприкінці Кулішевого століття і початку нового, вже у заявленій і сформульованій парадигмі українського народництва та її безперечних етико-культурних здобутків, уважні дослідники ставлять і аргументують як актуальне і досі для українського інтелігента питання, знову ж таки, національної ідентичності. Навіть коли йдеться про постаті, однозначно асоційовані в культурі українців із першими, знаковими, чиї творчі досягнення визначили статус і духовні візії народу в європейській цивілізації.

У цьому контексті заслуговує на увагу аргументований коментар Я. Лавського (Y. Lawski) щодо самоідентифікації І. Франка – класика української літератури і водночас поліфонічної особистості, культурний світогляд якого сповнений апелюваннями до різних мов, культур і персоналій широкого європейського світу: "Франко постійно здійснював те, що називаю археологією українського культурного тексту в старопольській культурі" (покликання Я. Лавського на працю І. Франка "Wzajemny i stosunek literatury polskiej i rusinskiej" – Л.Ш.). Здійснював також місію визначення місця русинської

.....

культури поміж інших сучасних культур (німецької, російської, австро-угорської).

Висновково із тих розрізень і самоокреслень стало розуміння, що усвідомлення українського етосу й етносу може відбутися з опертям на суспільні верстви, котрі – як простий народ – були маргіналізованими. Можна твердити, що Франкова народність ані була отримана / вимушена, ані мав її вибирати. Франко сформував погляд на таке бачення української народності, яке, будучи занурене в глибокі пласти історії та етнографічні джерела, водночас є сучасним самоусвідомленням свого існування серед інших, вже на той час більш динамічно сформованих культур<sup>1</sup> [18, с. 83].

П. Куліш, який формувався в тому ж Франковому столітті (хоча й значно раніше) і втілював поліфонічність для української особистості діяльні характеристики спраглого пошуку істини, бажання реальної інтелектуальної праці та перспективи, зі зрозумілих причин питання національної ідентифікації ставить постійно.

В юності – це визначення творчих завдань і констатації реальних суспільних ситуацій. Як це сформульовано в листі до Міхаїла Погодіна від 2 березня 1843 р., де П. Куліш спершу зауважує на творчих планах і вже в наступному абзаці твердить: "Воспитывался я в Киевском университете, на святой же Руси до сих пор не сподобился ещё бывать, и потому я почти брежу Вашею Московиею, изучая русскую старину" [2, с. 15]. Якщо

---

<sup>1</sup> "Franko stale prowadził to, co nazywam archeologią tekstu ukraińskiej kultury w kulturze staropolskiej. Prowadził też misję rozpoznawania miejsca kultury rusińskiej pośród innych kultur współczesnych (niemieckiej, rosyjskiej, austro-węgierskiej). Wynikiem tych rozpoznań i samookreśleń była konkluzja, iż wydzwignięcie etosu i etnosu ukraińskiego może się dokonać na fundamencie warstw społecznych, które – jak lud – były marginalizowane. Można powiedzieć, że Francja narodowość ani nie została nadana / narzucona, ani nie dokonał on jej wyboru. Franko dokonał kreacji takiej wizji narodowości ukraińskiej, która będąc zanurzona w głębokich warstwach historii i źródłach etnograficznych, jest też nowoczesnie samoświadoma swego istnienia pośród innych, już na tę chwilę dziejową mocnej ukształtowanych kultur".

зважити на розкидані в цьому листі, як і в багатьох інших цього періоду, апелятиви до "Руси беспредельной и всей славянской нашей родни", з усією очевидністю можна зробити висновок про передусім слов'янську самоідентифікацію П. Куліша. Із безумовною увагою до "малороссийского" (в термінології автора) культурно-історичного спадку. І навіть більше – в листі зі Сквири до Михайла Юзефовича від 10 вересня 1844 р. П. Куліш інформує адресата про знайдені в бібліотеці Графа Свідзінського важливі для нашої історії книги, з-поміж іншого коментуючи історичну перспективу:

"Политическая жизнь Малороссии давно кончилась; та жизнь, которая выражается в языке, костюмах, обычаях и пр., – назову её хоть поэтической, – также с каждым годом теряет свою выразительность. Малороссия скоро сольётся совершенно в одно тело с Россиею. Это и хорошо, но не хорошо то, что она, расцветая около двух веков такою сильною, такою пышною народною жизнью при слиянии с народом русским, мало привнесла в него новых элементов выработанных собственными силами во время отдельного своего существования" [5, с. 41].

Наголосимо для справедливості, наведені дискусійні висловлювання належать людині, яка водночас настійливо, щоденно й неуханно працює над фольклорними записами, українськими писемними пам'ятками, ентузіастично спілкується з видавцями, для якої мовна майстерність і фактологічна точність є своєрідним духовним *alter ego*, внутрішньою домінантою сутності творчої людини. Пізніше, в зовсім інших випробувальних обставинах заслання в Тулу після розгрому кирило-мефодіївців, П. Куліш сповідально напише Олександрі Куліш:

"Мне решительно нельзя быть нездоровым; я с утра до вечера в работе... а во время работы беспрестанно о чём-нибудь думаю: то история проходит через мою голову, то соображения о прочитанных мною книгах, то обдумываю, как что должно писать или как чем усовершенствоваться; словом – в голове настоящая академия" [6, с. 278].

Ідентифікаційний компонент світогляду П. Куліша формується, на нашу думку, еволюційно – на цілісність світосприймання впливає огром політичних, історико-соціальних й особистих обставин життя. Окремо наголосимо на колі спілкування П. Куліша з юності й до завершення творчої праці – це першорядні науковці, видавці, любителі словесності, друзі й опоненти, які поділяють незмірне захоплення культурою в усьому її обширі, історичних витоках і, головне, які живуть у цьому світі культурних домінант. Стосунки з ними різні – за гарячею вдачею самого П. Куліша (згадаймо лишень лист із Києва до Тараса Шевченка від 31 грудня 1844 р., де адресант різко й однозначно звертається до поета:

"Мне досадно, что Вы не списавшись со мною, объявили мое имя в числе сотрудников, тогда как я понятия не имею о Вашем литературном предприятии. Объявление Ваше пахнет сильно спекуляциею, что я решился было, как только выйдет в свет Ваша "Украина", написать рецензию и указать все ошибки, каких, без сомнения, будет бездна в тексте Вашей скоропоспелой книжки... Вы, господа, принимаясь с ребяческим легкомыслием за Малороссию, без советов людей, серьёзно занятых этим предметом, вредите во мнении публики самому предмету и компрометируете нас" [7, с. 44-45].

Проте хіба така гарячність не виправдана моральними ма́кисмами і надвимогливим ставленням до творчої праці самого П. Куліша?

Інший аспект – особливості характеру, обставин життя, корекції світогляду під впливом різних чинників творчих візаві П. Куліша. Як це, зокрема, сталося в розвитку стосунків із Ізмаїлом Срезневським: від захоплення вченим в юності – до вкрай негативного сприйняття і численних жорстких висловлювань в епістолярії вже зрілого П. Куліша.

Зазначимо, і це головне, П. Куліш виразно змінює і декларує в різні, неоднакові періоди свого життя принципи і перспективи, що ідентифікують світогляд особистості. Так, ще в 1846 р. у листі до Миколи Костомарова прочитуємо етичну маніфестацію



## Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика

сформованих уявлень про українського інтелігента, який із основ ґрунту своєї українськості та діяльності в ім'я неї, піднімається до співмірності з європейською освітою та культурою. Рівні Кулішевої аргументації є фактологічним запереченням протиставлення між українськістю та європейськістю. Відтак,

"Можно знать наизусть все наши песни, предания и летописи и усвоить себе образованность европейскую в высшей степени. Я не понимаю, как Вы одним решительно исключаете другое!... Ваше мнение, что для изучения своего языка нужно удаляться от образованного общества, совершенно ошибочно" [4, с. 88].

Покликаючись на спостереження за вихованням дітей у родині Білозерських, П. Куліш захоплено розповідає про культурну ідентифікацію цієї близької до нього сім'ї українських інтелігентів. Різнобічна ідентифікаційна аргументація П. Куліша є зверненням і до постаті Т. Шевченка, "который выражает на этом языке (українською мовою – Л.Ш.) и псалмы Давида, достойные уст самого высшего общества" [4, с. 88].

Більше того, україноцентрична перспектива у світогляді П. Куліша обґрунтовується і домінує над його постійним прагненням протягом всього життя пізнати інші культури, мови, країни. Відтак не риторичне, а сповнене реального змісту і вистажданого болю питання, звернене до М. Костомарова:

"Зачем вы говорите, что у нас, украиноманов, идеалы в голове – мужики, свинари, чумаки и т.п. рабы?.. Это брань и больше ничего. Украинец сочувствует и Ахиллесу, и Александру Македонскому, и крестовым походам, и Генрихам, и Людовикам, и прочее, но следует ли из этого, чтобы он, оставив своё писал о них?" [4, с. 88].

Полемічна пристрась П. Куліша у відстоюванні україноцентричних переконань створює градаційний ряд логічних й асоціативних доведень: "верх безрассудства" залишити "своих полуобразованных Гекторов и Ахиллов

.....

потому только, что мы не имеем Периклов, Сократов, Наполеонов". Навіть якщо, гаряче твердить П. Куліш, "чужое лучшее (в чём я и согласен), то следует из этого, что наше ничего не стоит". Не розгортаючи історико-соціальних доведень, П. Куліш аргументує свою незгоду з М. Костомаровим метафоричним порівнянням: "чужое лучше потому, почему обременённая вкусными плодами яблоня лучше слабого и недоставляющего ни прохлады, ни красоты, ни плодов дубчика" [4, с. 88-89].

В аргументації власної україноцентричності П. Куліш формулює світоглядні етичні принципи, що, на його переконання, мають бути доміантними в суспільній діяльності інтелігента: "Что же касается до развития, а не стояния, то оно совершается сперва в действователях, а потом (особенно при лучших внешних обстоятельствах) перейдёт и к народу" [4, с. 89].

Покликання на українську історію культури в цьому випадку свідчать не тільки про життєздатність ідей П. Куліша, але і про відстоювання активної життєвої позиції, де літератор має не "делать возгласы" з приводу ніби-то "потери нашего языка и обычаев". Український інтелігент має "писать учебники, наставительные – практические книги и по возможности заводит школы" [4, с. 89].

Якщо вжити сучасний дослідницький інструментарій, можна сказати, що П. Куліш пропонує активно мислячим українцям певний технологічний прийом залучення до українського світу та усвідомлення своєї національної приналежності: "Надобно делать так, что будто бы это произошло случайно: помещик увидел в книжной лавке книжку и купил для своей сельской школы, а туда для науки могут отдавать своих детей и козаки" [4, с. 89].

Активний, діяльний П. Куліш не замикається в часто цитованому дослідниками контексті сумнівів, неоднозначних висловлювань і дидактичних формул, що насправді були інтонаційно властивими його епістолярію. П. Куліш працював незмірно багато, самокритично, і знову ж таки, для перспективи

національної ідентичності, самоусвідомлення народом власної історії, як і розуміння іншими народами нашої унікальності. Чи не найважливіше про це свідчить історія написання тексту "Чорної Ради" – спершу російською мовою, а потім, у численних інтерпретаціях, доповненнях і варіантах редагування – українською. Як і належить твору, що став знаковим для розуміння процесів націє- і державотворення в історії України.

Повертаючись до концепції ідентифікації / ідентичності Е.Х. Еріксона. Аналіз розвитку суб'єкта, безумовно, продуктивний у системі координат психо-соціальних умов і обставин, які мотивують не тільки цінності, ідеали, але й відповідні соціальні ролі. П. Куліш сформувався в час світоглядної перебудови Європи, коли і його народ переходив до розуміння важливості ідентифікувати себе, персоналізувати культурну історію і сучасність. Складною, суперечливою, але чесною і жертвовною працею митець засвідчив ідентифікаційну перспективу українців і наблизив у такий спосіб нашу присутність у "Весні народів".

#### **ЛІТЕРАТУРА**

1. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Пер. з нім. та комент. В.М. Куліша. Київ: Четверта хвиля, 2001. 424 с.
2. До Міхаїла Погодіна. Київ, 2 березня 1843 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи*. Т. 1. 1841-1850. Київ: Критика, 2005.
3. До Миколи Костомарова. Санкт-Петербург, 11 вересня 1846 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи*. Т. 1. 1841- 1850. Київ: Критика, 2005.
4. До Миколи Костомарова. Санкт-Петербург, Нова Деревня, 27 червня 1846 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи*. Т. 1. 1841- 1850. Київ: Критика, 2005.
5. До Михайла Юзефовича, Сквиря, 10 вересня 1844 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи*. Т. 1. 1841- 1850. Київ: Критика, 2005.
6. До Олександри Куліш, Тула, 3-5 березня 1849 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи*. Т. 1. 1841- 1850. Київ: Критика, 2005.

7. До Тараса Шевченка, Київ, 31 грудня 1844 р. *Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи*. Т. 1. 1841- 1850. Київ: Критика, 2005.
8. George S.N. Luckyj, Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times. Boulder, Colo.: East European Monographs, 1983.
9. Erikson E.H. *Childhood and Society*. Saint Petersburg, 1996. 592 p.
10. Erikson E.H. *Young Man Luther: a Study in Psychoanalysis and History* [1<sup>st</sup> ed.]. New York: Norton, 1958. 288 p.
11. Erikson E.H. *Insight and Responsibility. Lectures on the Ethical Implications of Psychoanalytic Insight* [1<sup>st</sup> ed.]. New York: Norton, 1964. 256 p.
12. Erikson E.H. *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton, 1968. 336 p.
13. Erikson E.H. *Gandhi's Truth: On the Origins of Militant Nonviolence*. New York: Norton, 1969. 474 p.
14. Erikson E.H. *Life History and the Historical Moment*. New York: Norton, 1975. 283 p.
15. Erikson E.H. *Adulthood: Essays*. New York: Norton, 1978. 276 p.
16. Erikson E.H., Erikson J. M., Kivnick H. *Vital Involvement in Old Age*. New York: Norton, 1986. 352 p.
17. Erikson E.H. & Erikson J.M. *The Life Cycle Completed*. New York: Norton, 1987. 144 p.
18. Lavski Y. Iwan Franko – pisarz syntezy kulturowych. *Київські політичні студії*. 2017. Том XXIX. С. 74-85.

## REFERENCES

1. Habermas, J. (1985). *Philosophical Discourse of Modernity* [Filosofskij dyskurs Modernu] / Trans. and comment. from German by V.M. Kuplin. Kyiv: Chetverta khvyliya, 2001. 424 p. [in Ukrainian].
2. *To Mikhail Pogodin* (2005). [Do Mihai'la Pogodina]. Kyi'v, 2 bereznja 1843 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. Т. 1. 1841-1850. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
3. *To Mykola Kostomarov* (2005). [Do Mykoly Kostomarova]. Sankt-Peterburg, 11 veresnja 1846 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. Т. 1. 1841-1850. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
4. *To Mykola Kostomarov* (2005). [Do Mykoly Kostomarova]. Sankt-Peterburg, Nova Djerevnja 27 chervnja 1846 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. Т. 1. 1841-1850. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

5. *To Mykhailo Yuzefovych* (2005) [Do Mykhaila Yuzefovycha]. Skvyra, 10 veresnja 1844 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 1. 1841-1850. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

6. *To Oleksandra Kulish* (2005) [Do Oleksandry Kulish]. Tula, 3-5 bereznja 1849 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 1. 1841-1850. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

7. *To Taras Shevchenko* (2005) [Do Tarasa Shevchenka]. Kyiv, 31 hrudnja 1844 r. *Pantelejmon Kulish. Povne zibrannja tvoriv. Lysty*. T. 1. 1841-1850. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].

8. George, S.N. (1983). *Luckyj, Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times*. Boulder, Colo.: East European Monographs [in English].

9. Erikson, E.H. (1996). *Childhood and Society*. Saint Petersburg. 592 p. [in English].

10. Erikson, E.H. (1958). *Young Man Luther: a Study in Psychoanalysis and History* [1<sup>st</sup> ed.]. New York: Norton, 288 p. [in English].

11. Erikson, E.H. (1964). *Insight and Responsibility. Lectures on the Ethical Implications of Psychoanalytic Insight* [1st ed.]. New York: Norton, 256 p. [in English].

12. Erikson, E.H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton, 336 p. [in English].

13. Erikson, E.H. (1969). *Gandhi's Truth: On the Origins of Militant Nonviolence*. New York: Norton, 474 p. [in English].

14. Erikson, E.H. (1975). *Life History and the Historical Moment*. New York: Norton, 283 p. [in English].

15. Erikson, E.H. (1978). *Adulthood: Essays*. New York: Norton, 276 p. [in English].

16. Erikson, E.H., Erikson J. M & Kivnick H. (1986). *Vital Involvement in Old Age* (with J. M. Erikson and H. Kivnick). New York: Norton, 352 p. [in English].

17. Erikson, E.H. & Erikson, J.M. (1987). *The Life Cycle Completed* New York: Norton, 144 p. [in English].

18. Lavski, Y. (2017) *Iwan Franko – pisarz syntezy kulturowych. Kyivski polonistyczni studii. Tom XXIX*. Kyiv: Uniwersytet "Ukraina" [in Polish].

**Дата надходження до редакції – 02.09.2019**

**Дата затвердження редакцією – 19.09.2019**